

BERTA ÁRPÁD

A magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátteréhez

The first in a series of articles on the Turkic background of early Turkic borrowings in Hungarian focuses on four of these loanwords. In the first half of the article, the author analyzes the Turkic origin of the Hungarian words *apró* ‘small, little, tiny’ and *áporodik* ‘to grow old, decay’. The adjective *apró* ultimately represents an imitation of the onomatopoeic Pre-Turkic base form **hoppurok*, while the verb *áporodik* can be derived from the Old Turkic form **op(u)ra-*. The second half of the article deals with the Turkic etymology of the Hungarian noun-verb pair *koldus* ‘beggar’ and *koldul* ‘to beg for’ and, in a departure from earlier explanations, sets out from the Turkic reconstruction **koldu* ‘coveting, begging’. On the basis of the form, both *koldus* and *koldul* can be described as examples of internal Hungarian development.

1. Apró és áporodik

Apró ← *ótör. *op(u)rok* ‘összetört, feldarabolt’

A TESz. (1: 167a) szerkesztői a magy. *apró* szót a “bizonytalan, talán ótörök eredetű” szavak kategóriájába utalják, s úgy látják, hogy “az átvett török szó az **opray* ‘apró’ lehetett”. A rekonstruált török átdadó alakot egy *opra-* ‘feldarabol’ igére vezetik vissza, s néhány török nyelvi adatot is felsorakoztatnak a török etimon támogatására. Ezeknek a korábbi törökös származtatási magyarázatokban is szerepeltetett szavaknak nem mindegyike tartozik ide¹, így a TESz. megjegyzésével, miszerint az “ige származékai [és] összefüggésük azonban nem világos” mindenképpen egyetérthetünk.

Bár a magy. *apró* szó kétségkívül török eredetű, mégis elfogadhatónak gondolhatjuk a TESz. szerkesztői által sugallt bizonytalanságot: a szó eddigi török etimológiai magyarázatai ugyanis – mint oly sok török eredetű szavunk esetében – mindezidáig adósak maradtak a szó törökségi hátterének tisztázásával².

¹ Biztosan nem ide tartozik a tatár *uvak*, *ivak* ‘apró, kicsi’ adat, de nehezen vonható ide az oszm. *ufak* ‘ua.’ szó is.

² A korábbi irodalomra történő utalás megtalálható a TESz. idézett c’mszavában. Nem célom itt az irodalom áttekintése, s megelégszem azzal, hogy a magy. *apró* szó legutóbbi, turkológiai szempontból mindenképpen autentikus török etimológiai magyarázataira utalok.

Apró szavunkat a TESz. megjelenését követően török eredetű szavaink között említi Ligeti Lajos (1986: 13, 201), majd legutóbb Vásáry István (1994: 274–275) foglalkozott a szó etimológiájával. Vásáry a szó forrásául egy ótörök **opraq* / **apraq* 'small, little, tiny' alakot vesz fel.

Vásáry cikke kétségtelenül előrelépést hozott a török etimológiai háttér összeállításában, de Vásárynak sem sikerült biztos kézzel szétválasztania az egymással keveredő török adatokat, s cikke nem is célozta meg az adatok teljességre törekedő összeállítását, nem is szólva az adatok ma már csak nehezen kijelölhető etimológiai státuszának tisztázásáról. Vásáry nem nyilatkozik arról a zavaró momentumról sem, miként mutatkozhat ótörök rekonstrukumaiban szókezdő **a-* ~ **o-* ingadozás. Feltehetően elfogadja K. Palló (1982: 23) és Clauson (1972: 14ab) nézetét, miszerint az etimologikus szókezdő magánhangzó török oldalon talán inkább az **a-* lehetett. Ez a véleményt azonban sem a nyelvtörténeti, sem a modern török adatok nem támogatják.

A magyar *apró* szó etimológiai magyarázatakor török oldalon egy ótörök **op(u)rok*³ 'szétvert, összetört, tönkre tett' alakból indulhatunk ki, mely egy – minden bizonnyal igen korai – őstörök szószerkezetre vezethető vissza. Az őstörök szószerkezet egy hangutánzó eredetű nominális bázisból **hopp* és az őstörök 'út, ver; tesz' jelentésű **p r-* igéből állhatott: korai őstör. **hopp p r-*⁴ > **hopp r-* 'tönkre tesz/ver' (tr.). A magyarba került török átadó alak ennek az őstör. **hopp r-* > ótörök **op(p)ur-* igének az *-(O)k* képzős származéka lehet. A tranzitív igei bázishoz járuló ergatív *-(O)k* képzős származék az ótörökben – ismert módon (Erdal 1991: 172) – vagy az igei bázis által leírt cselekvést magát, vagy a cselekvés tárgyát, eredményét jelölhette.

Jelentéstan okok miatt nem valószínű, bár teljességgel nem elvethető lehetőség, hogy a Kāš.-nál előforduló (Kāš. 75, Dankoff – Kelly 1: 149⁵) *opri* 'Pit or hollow (*hufra*)' adat az itt rekonstruált őstörök **hopp r-* ige ótörök kori *-I* képzős származéka.

Modern török adatok:

³ Mostani – a magyar szó török hátterével foglalkozó – cikkemben nem kívánok foglalkozni a rekonstruált átadó alak szóvégi mássalhangzója minőségének kérdésével. Szempontunkból most nem perdöntő, hogy a tradicionálisnak mondható magyarázatot fogadjuk-e el, miszerint a szóvégi köztörök *-k* hangra végződő formák "csuvasos" *-g > -γ* kritériumot mutatva kerültek átvételre (vö. Róna-Tas 1996: 95–97), vagy a magyar oldalon bekövetkezett hanghelyettesítéssel magyarázzuk a szóvégi török *-k* magyar *-ó < -Vγ* képviselétét (vö. pl. Bárczi 1958: 122).

⁴ Doerferhez (Doerfer – Tezcan 1980: 136a) csatlakozva: a jak. hosszúság (*r-*) és a hal. imperativus kompenzációs geminátája (*hurri*) elégséges bizonyítéknak tűnik az etimologikus hosszúság föltételezésére. A trkm. *ur-* adat magánhangzójának kvantitása ez esetben másodlagos.

⁵ A Dankoff – Kelly-féle kiadás indexében (3, 41) téves az *ōru* lexémához történő utalás. Az adatot helyesen kezeli Clauson 13b: az *opri* 'völgy, mélyedés' adatot az ótör. *op-* 'lenyel' műveltető képzős formájához (**opur-*) kapcsolja.

- K⁶: *opir-* 'otvalit'; *razvorotit*; *razrušit*; *vzorvat*' (kzk.); *opur-* 'otryvat',
othvatyvat' boľšimi kuskami'⁷ (kirk.)⁸;
O: *opur-*⁹ 'razrušat'; (peren.) *razvalivat*' (napr. *rabotu, hozjajstvo*)' (trkm.)¹⁰
T: *opur-* 'prolamyvat'; *razrušat*' (nujg.)
H: **hopur-* *'zerstören' cf. *hopruq*

Származékok:

-(O)k

- K: *opiriq* 'ryhlyj; nepročnyj' (nog.); *opiriq* 'bezzubyj' (kzk.); ? *opuruk* čatk.
'obryv, podmytyj vodoj' (kirk.)¹¹;
H: *hopruq* 'zerstört, verfallen' (Doerfer – Tezcan)

-Xš

- T: *opuruš* 'prolamyvanie; razrušenie' (nujg.)

-(X)l-

- K: *opiril-* az *opir-* ige passzívuma (kzk.); *opurul-* az *opur-* ige passz.–reflexív
alakja (kirk.); *opirilip tüs-* intr. 'provalit'sja (obrušit'sja)' (RKklpkSl 791a)
O: *opiril-* az *opur-* ige passz.–reflexív alakja, 'razrušat'sja, razvalivat'sja; (peren.)
byť razvalennym, razvalivat'sja (napr. o hozjajstve)' (trkm.)
T: *opurul-* az *opur-* ige passzívuma (nujg.)

-(X)l-(X)t-

- K: *opurult-* az *opurul-* ige kauzatívuma (kirk.)

-(X)l-Xš-

⁶ A modern kipszak adatok intervokalikussal *-p-* mássalhangzója egy egykori szóbelseji **-pp-* re enged következtetni.

⁷ A Judahinnál idézett adat *četinen opurup jedik* 'otryvali boľšimi kuskami i eli, my žrali vovsju' ugyanakkor felveti annak a lehetőségét, hogy a kirk. *opur-* ige jelentésének kialakulásában szerepet játszhatott az egykori török *op-* 'lenyel (vmit)' ige.

⁸ A kirkiz igehez tartozó névszói származék: *opurma* 'dvuhstvol'noe ruž'e «perelomka»'.

⁹ L. még igeneves származékait: *opurma*, *opurmaklik*.

¹⁰ Első látásra elválasztandó ettől a szókezdő hosszú *ō-*val, s szóbelseji *-b-*vel jelentkező, speciális jelentésű trkm. *ōbur-* 'smyvat', *razmyvat*; *razrušat*' ige, vö. pl. *suv kenari ōburdi* 'voda podmyla bereg'. A türkm. ige, s a vele homofon névszó (*ōbur* 'ovrag') további vizsgálatot igényel. Vö. még a trkm. *ōburma*, *ōburmaklik* igeneveket, az *ōbur-* bázisra visszavezethető szenvedő-visszaható *ōburil-* 'otvalivat'sja, otlamyvat'sja, provalivat'sja, osedat' igei alakot.

¹¹ A kirkiz čatk. nyelvjárási *opuruk* 'obryv, podmytyj vodoj' adat státusza kétes. Ide tartozhat, bár speciális jelentése alapján talán inkább egy a kirkizben ma nem adatolt 'partot alámos' (vö. a 7. j.-ben idézett trkm. ige) jelentésű ige származékának tetszik. Ez esetben egy az ötör. *opri* (vö. 5. j.) alakkal etimológiailag összefüggő, **opur-* 'lenyelet' igéből indulhatnánk ki. A szóbelseji *-p-* mindezt ugyanakkor nem támogatja. A kérdést jelenleg nem lehet eldönteni.

O: *opuriliš-* 'razrušaťsja (postepenko napr. o stene)' (trkm.)

-(X)l-Xš-(O)k

O: *opurilišik* 'sryv, razval' (trkm.)

-(X)l-Xš

T: *opuruluš* 'prolom; razrušenie' (nujg.)

-(X)š-

O: *opurış-* az *opur-* ige kooperatív alakja (trkm.)

-(X)šdXr-

O: *opurışdir-* az *opur-* ige frekventatív-duratív alakja (trkm.)

-(X)t-

O: *opurt-* az *opur-* ige kauzatív alakja (trkm.)

Áporodik <<— vö. ótör. **op(u)ra-* 'tönkre megy, szétmegy, előregszik' (intr.)
< kései őstör. **hWpp+rA*-¹²

A TESz. (1: 165) az *áporodik* igét ismeretlen eredetűnek tartja. K. Palló Margit vetette föl (1982: 22–24), hogy az *áporodik* ige török eredetű lehet, s egy ótör. *aprā-* ~ *oprā-* igére vezethető vissza. Palló Margit úgy látta, hogy az ótörök igében "egyfajta jelentéshasadás játszódott le: 'veralten' ~ 'zugrunde gehen' (intr.) ~ 'zerspalten' (tranz.). A magyar jövevényszókban mind a két jelentésárnyalat képviselve van: *áporodik* 'veralten, zugrunde gehen' és az ige nominális származéka *apró* 'zerstückelt' jelentésében"¹³.

¹² Az ige valószínűleg egy töről fakadhat a fentebb rekonstruált őstörök **hopp p r-* szerkezettel, pontosabban annak hangutánzó eredetű nominális elemével. Ugyanakkor szemben az őstör. **hopp p r-* rekonstruktum helyén álló modern török alakokkal, ahol az első szótagi vokális egy nyílt labiális, az őstör. **hWpp+rA-* modern török képviseleteiben főként zárt labiálist találni az első szótagban. Egy hangutánzó bázis esetében mindez érthetőnek tűnik. Az első szótagi labiális [+/-zárt] minőségének megállapítása egyébként is a török nyelvtörténeti rekonstrukciók máig nem lezárt kérdései közé tartozik. A hagyományos török nyelvtörténeti megközelítések **o*, **ö* ill. **u*, **ü* rekonstruktumai nem mindig megbízhatók. Azokban az esetekben, ahol a mai török nyelvekben *o* ~ *u* ill. *ö* ~ *ü* ingadozás figyelhető meg az adatokban, fölmerülhet annak a lehetősége, hogy nem történeti **o*, **ö* vagy **u*, **ü* hangból, hanem egy félzárt **o*-ból (? félnyílt **u*-ból) kell kiindulnunk. Az is elképzelhető, hogy egy korai ótörök nyelvjárási keveredés húzódik meg a jelenség hátterében. A kérdés vizsgálatára – most készülő PhD-értekezésében – kollégám, Hakan Aydemir vállalkozott.

¹³ K. Palló Margit jelentéshasadásról szóló elképzelését Vásáry (1994: 274) elfogadta.

K. Palló Margit jó irányban indult el. Az *áporodik* ige végső fokon összefügg *apró* szavunkkal. A magyarba bekerült ótörök átadó alak az intranszitiv ótör. **op(u)ra-* 'tönkre megy, előrepszik' ige lehetett, melynek nominális bázisa megegyezhetett *apró* szavunk török etimonjával. A magyarba bekerült ótörök denominális *+(X)ra-*¹⁴ igeképzős forma relatív tővégi magánhangzója az ómagyar kor folyamán megfigyelhető tendenciáknak megfelelően (D. Bartha 1991: 73) középső nyelvválásúvá változva vált a *-d* képző előhangzójává.

A török nyelvtörténeti adatokat I. Erdal monográfiájában (1991: 240–241) *opra-* 'to grow old, decay'.¹⁵

Modern török adatok:

K: *opıra-* 'razvalivat'sja, obvalivat'sja, razrušat'sja' (nog.); *upura-* 'razbivat'sja na melkie krupinki' (kirg.);

T: *upri-* (< *upra-*) 'iznašivat'sja; vetšat', stanovit'sja vethim'¹⁶ és 'zazubrivat'sja'¹⁷ (nujg.), '?*upra-* 'to spend' (nujgMalov)¹⁸, *upura-* 'to wear out' (turki-Jarring), '?*upru-* 'to spend' (Menges).

Nem tartozik a modern török igei adatok közé a szibériai törökség nyelvei közül a hakaszból kimutatható *ra-* 'iznašivat'sja (*napr. ob obuvi*)' (hak.)¹⁹ adat, amelyben az *ū⁰* szegmens nem állhat egy egykori *up/op* hangcsoport helyén.²⁰

¹⁴ A hangutánzó bázisokhoz járuló *OrA-* képzős formák áttekintésére legutóbb Erdal (1991: 469–474) vállalkozott. Az ótörök korpuszra alapuló vizsgálata szerint a *OrA-* képző főként /k/, /g/ vagy /-/ végzetű bázisokhoz járulhatott. Főként, de nem kizárólag: vö. pl. anyagában a *täprä-* 'to move, stir, shake' adatot. A *OrA-* formáns előtt Erdal szerint négyes illeszkedésű vokális a kései ótörökben jelenhetett meg.

¹⁵ További példákat hoz Clauson (14ab); ld. továbbá a karakhanida Qutađu Bilig nyelvemlék 5416, 5919 sorait. Vö. még: Kāš. 140 (Dankoff – Kelly 1: 231) *tōn oprādi* 'The garment (or other) was worn out (baliya)' *oprār, oprāmāq*; Kāš. 601 (Dankoff – Kelly 2: 332) *kē-tōn oprāmās* 'The wide garment will not wear out'.

¹⁶ Vö. közvetlen származékát: *uprimaq* 'to be worn out' (turkiJarring).

¹⁷ Az UjgRSI. szétválasztja az *upri-* ige jelentéseit, s két címszót biztosít az igének. Ez indokolatlan. A 'zazubrivat'sja' jelentés nagyon jól érthető egy 'töredezik' jelentésmozzanatból. A szemantikai kapcsolathoz vö. pl. a német *Scharte* etimológiai összefüggését az ófeltnemet *scart* 'zerhauen, verletzt' etimonnal.

¹⁸ A nujgMalov *upra-* ige jelentéséhez vö. a 26. jegyzetben idézett karaim ige 'provodit' (*vremja*)' jelentését.

¹⁹ A hakaszból van egy *üre-* 'iznosit'sja (*ot dolgogo upotreblenija*); razorit'sja, obednef; umeret' jelentésű ige is, melynek, természetesen, semmi köze sincs az *ra-* igéhez. Az *üre-* igének több képzett alakja is van, vö. pl. *üret-* az *üre-* ige kauzativuma, 'iznosit' (*odeždu, obuv'*), razorit' *kogo-čto-l., rastratiť čto-l.*' (hak.) stb.

²⁰ Räsänen – igaz, kérdőjellel – bevonja (REW 363b) a hakaszból az *opra-* szócikk adatai közé. Clauson (14ab) követi Räsänent, s idefűzi az *ura-* / *ra-* adatot. Ez nem fogadható el. Vitatott lehet a szintén Clauson által idevont oszm. *ipra-*, *ipri-*, *yepre-*, *yipri-* formák etimológiai státusza. Egy hangutánzó bázissal rendelkező ige esetében mindez ugyanakkor természetesnek tekinthető.

A rekonstruált őstör. **hWpp+XrA-* 'tönkre megy, szétmegy, elöregszik' ige ótörök kori *-(O)k* képzős származékainak jelentéstani mezeje igen széles. Az adatok személyre, ruhára, birtokra egyaránt vonatkozhatnak.²¹ Kétségtelen, hogy ezen régebb óta adatolt származékok folytatói lehetnek az alábbi modern török formák:

K: *opirak* (razg.) 'odežda, barahlo' (nog.); *opuraq* 'odežda' (kmk.); *uprak* 'odežda, plaťe' (kar. H)²²; *upraq* 'odežda' (kar. K); *uprax* 'odežda, plaťe' (kar. T)²³; *upurak* 'razmeľčennyj, melkij; (peren.) zasluživajuščij prenebreženija' (kirg). Kétséges viszont, hogy ide fűzhetjük-e a következő szavakat: K: *orpa-* 'ryhlyj' (RKKlpkSl 896a); S: *orbak* 'rvanyj, dytjavyj (*ob odežde*)' (tuv.), vö. *orbak-samdar* 'rvanyj, iznošennyj' (tuv.). Ha igen, akkor természetesen sajátos képzésű (kklp.l!), metatetikus alakokkal van dolgunk.²⁴

Szenvedő-visszaható igei származékokat találni a karaimban²⁵, műveltető képzős formák jelentkeznek több kipcsak nyelvben és a neoujgurban²⁶. Ez utóbbit már a karakhanidából is ismerjük²⁷. Az etimológiai szempontból ide sorolható modern török adatokat néhány neoujgur forma teheti teljessé²⁸.

²¹ Vö. Clauson (13b), Erdal (1991: 240–241) *opra-k* 'decrepit, worn out'. Példák: BT XIII 16,9; Maitr. 194 v24 (*irinč yarliq oprak tāprāk*) és 28. A Forf V7 metatetikus alakot mutat (*orpaki tālōki bilān*). Hasonlóan egy másik gazdasági szövegben: *orpak ayiq sinok barim* 'my shabby, poor or broken property'. L. még: Kāš. 72 (Dankoff – Kelly 1: 144) *oprāq* 'a "tattered (xalaq)" garment, or other', cf. *oprāq tōn* 'a tattered garment'; Kāš. 452 (Dankoff – Kelly 2: 154) *opraq yasiqdin tōzluy ya čiqār* 'A well-wrapped bow may come out of a shabby bowcase'; Kāš. 461 (Dankoff – Kelly 2: 461) *nāčā mā opraq kādük ārsā yaγmurqa yarār* 'A felt cloak (lubbāda), even though it is worn out, may be suitable for rain'. A karakhanidában is előfordulnak metatetikus formák (*orpak*) vö. Qutadģu Bilig 3923, 4527 és 2564; Kāš.

²² Vö. még: *uprakli* 'imejuščij odeždu, v odežde' (kar. H).

²³ A 'ruha' jelentésű adatok szemantikai kapcsolata a bázisigével jól érthető. Vö. párhuzamként a magyar *viselet* és *viseltes* szavak etimológiai kapcsolatát, de figyelemre érdemes a magyar *rongy* szó 'ruha' jelentése is.

²⁴ Biztosan nem tartoznak ide: *urba* 'plaťe, odežda; [ženskoe] domašnee plaťe; (voen) obmundirovanie' (ttö.); *urba* 'odežda' (kr-tat. ← ttö.), melyek olasz nyelvi átvételek, vö. REW 390a.

²⁵ L. *upral-* 'istrepat'sja, iznosiťsja, obvetšat', prijti v vethost'; uvjadat', vjanut' (kar. T, K) és *upran-* 'rassypat'sja, raspast'sja, iznosiťsja, istrepat'sja; vjanut' (kar. T, H, K), ld. továbbá: *upranmax* 'uničtoženie' (kar. T).

²⁶ Vö. *opirat-* 'razrušat', razvalivat' (nog.); *uprat-* 'iznosiť, istrepat' odeždu; iz' 'est' (*o myšah, červjah i t.p.*); provodiť (*vremja*) (kar. T, H, K); *upurat-* az *upura-* ige kauzativuma (kirg.); *uprat-* 'iznašivat', privediť v vethoe sostojanie' és 'delat' zazubrinj' (nujg.).

²⁷ Kāš. 135 (Dankoff – Kelly 1 225) *ol tōnin opratti* 'He wore out (*ablā*) his garment (or other)' *opratur opratmāq*. Kāšgarinál reciprok képzős formát is találunk: (Kāš. 123, Dankoff – Kelly 1: 210–211) *tōnlār oprasti* 'The garments (or other) began to wear out' *oprāšūr, oprāšmāq*. Vö. még: *keñāššiz bilig opras r* 'knowledge without counsel wears out' [grows worse].

²⁸ L. *upraš* 'rashody na remont, plata za amortizaciju čego-l.' (nujg.) valamint *uprutuš* igenév (< *uprat-*) (nujg.).

2. Koldul, koldus

A *koldus* szó török származtatására elsőként Vámbéry (NyK 8: 160) tett javaslatot, egyeztetve a magyar szót egy azóta is igazolatlan csagatáj *kuduš* 'kóborló dervis, koldus'²⁹ adattal, rámutatva arra, hogy a török szó s a családjába tartozó *kolguči* 'kérő, folyamodó' egyaránt a török *kol-* 'kér' ige származéka. Budenz (NyK 10: 104) csak az ún. "látszatos egyezések" kategóriájába sorolta Vámbéry etimológiáját, s indoklás – továbbá alap – nélkül a török *kol-* 'kér' ige jelentését 'bocsánatot kér' jelentésre szűk'tette. Hunfalvy (NyK 14: 446) a magyar szó román, Munkácsi (NyK 17: 75, 80) pedig délszláv átvételeit jelezte. Munkácsi egyébként az ugor eredetű szavak kategóriájában tartja nyilván a magyar *koldus* szót. Németh Gyula (KCsA 2: 198), majd ugyanó, Török János álnév alatt (KCsA 2: 238) a *koldus* török származtatása mellett érvelt. Bárczi (Szófsz. 168a) bizonytalannak tartja a *koldus* szó etimológiáját, s rámutat, hogy a szó török származtatása azért nem meggyőző, mert ez a magyarázat megfajtatlanul hagyja a *koldul* igét, mely aligha választható el a *koldus* névszótól. Felveti, hogy a *koldus* – *koldul* szópár talán a *kólál* 'csavarog' igével van összefüggésben, s 'gy végsőfokon a *kajla* szócsaládjába tartozhat a *koldus* és a *koldul*. Bárczi logikus érveit – miszerint a *koldus* névszó nem választható el a *koldul* igétől – többen megismételték azóta, így D. Bartha (MNY. 49: 174), Pais (MNY. 49: 175), s a TESz. szerkesztői, de arról, hogy a Bárczi által felvetett etimológia elfogadható-e, nincs konszenzus a magyar nyelvészeti irodalomban (vö. Török MNY. 50: 35).

Újabbán Ligeti foglalkozott a *koldus* – *koldul* szópárral (1986: 212). Joggal nevezte kalandosnak a TESz. (2: 524ab) *koldul* címszó alatti magyarázatát, rámutatva arra, hogy az ott felsorolt, s a *koldus* – *koldul* szópár kapcsán említett szóalakok a *kalandozik*-tól a *kalimpál*-on vagy a *kódorog*-on keresztül egészen a *kóricál*-ig, vagy *kóvályog*-ig, aligha tartoznak ide. Egyik – a TESz.-ben a szócsalád tagjaként említett – igének sincs 'kéreget' jelentése, továbbá súlyos hangtani és alaktani nehézségeket sem hártottak el a szótár szerkesztői, akik ugyanakkor megjegyzik, hogy a *koldus* "ötörökből való magyarázata – vö.: Kāšy. *qoldačī*; ujj. *qolguči*, *qoltguči*, *xoltguči* (KCsA. 2: 198): 'koldus' – kevésbé valószínű, mivel megfajtatlanul hagyja a *koldul* igét".

Ligeti (1986: 212) elutasítva a TESz. szócikkének magyarázatát, úgy látta, hogy valószínűen mégis vissza kell térni ugyan a *koldus* – *koldul* szópár megfej-

²⁹ Vámbéry idézett cikkében adatát saját munkájából (Čagataische Sprachstudien, Leipzig 1867) veszi, ott 316b: *quduš* (Trkm.) 'der Derwisch, Bettler'. Vámbéry adatát – türkmen szóként – idézi később Budagov (2: 72b), s Radloff (2: 1006). Radloff szótárában (2: 611–612) találunk *qodoš*, *qodaš* (oszm.) adatokat is, 'rogonosec, prodajuščij sobstvennuju ženu; der Hahnrei, ein Mann, der seine eigene Frau prostituiert' valamint 'brodjačij niščij derviš, ein sich umhertreibender bettelnder Derwisch' jelentésben. Radloff adatai szétválasztandók, s ellenőrzést igényelnének.

tésekor a török magyarázathoz, de az ismert török etimológia “valóban nem ki-elégítő, legalábbis a hagyományos etimológiai módszereket követve nem az.” Ligeti – nagyon helyesen – nemcsak abban látta a nehézséget, hogy a *koldus* Vámbéry (NyK 8: 160) óta napirenden lévő török származtatása nem számol a *koldul* igével, hanem abban is, hogy a *koldus* számára kijelölt *qolguči*, *qoltguči* vagy *qoldači* alakokból nem vezethető le a magyar *koldus* szó. Ligeti a szóvégi *oči* szegmens magyar *-s* képviselőjét igazolatlanul látja. Ellenvetése, miszerint a bizonytalan magy. *orvos* ~ török *arvišči* egyeztetésen kívül nincs hitele a török *oči* végződés magyar *-s* megfelelésének, nem tűnik talán elháríthatatlannak, de meggondolkodtató³⁰.

Ligeti nem hívja fel rá ugyan a figyelmet, de van a korábbi *koldus* ← török *qolguči*, *qoltguči* származtatásnak további nehézsége is. A magyar szóbelseji *-ld-* sem a *qolguči*, sem a *qoltguči* alakból nem magyarázható³¹, a szóbelseji *-ld-* sem *-lg-* sem *-ltg-* hangkapcsolat helyén nem állhat. Nem magyarázható a *koldus* olyan átadó alakból sem, melyben a török *-ltg-* hangkapcsolat *-lt-* hangkapcsolattá egyszerűsödött³².

Mindez azt jelenti, hogy a *koldus* szóbelseji *-ld-* hangkapcsolata miatt, ha el is háríthatnánk a fentebb – a TESz. szerkesztőinek és Ligetinek köszönhetően – idézett kifogásokat, még mindig törölnünk kellene a török átadó alakok közül a *qolguči*, *qoltguči*, vagy **qoltuči* formákat. Más a helyzet a Kāšgarī-nál szereplő *qoldači* alakokkal³³. Ez a forma szerepelhetne átadó alakként a szóbelseji *-ld-*je

³⁰ A török *+či* képző helyén a magyar nyelv – biztos etimológiával rendelkező – török jövevényszavai szóvégi *-cs* hangot mutatnak: vö. *ács* ← **agač+či*, *bölcs* ← **bügä+či*, *szatócs* ← *sat-Xg+či*, *szűcs* ← **šiγči*. Bár ezekben a biztos etimológiájú szavakban a magy. *-cs* ~ török *+či* megfelelés következetes, Róna-Tas András professzor úr – jelenleg kéziratos – a magyar nyelv korai török jövevényszavait feldolgozó munkanyaga, melynek rendelkezésemre bocsájtását ezúton is megköszönöm, ugyanakkor néhány olyan török jövevényszóval is számol a munkahipotézis szintjén, melyek magy. *-s* török *+či* megfelelést mutatnak. Ilyen – bizonytalan etimológiájú – szavak lennének a már említett *orvos* mellett a *táltos*, a *társ* és az éppen itt vitatott *koldus*.

³¹ A magyar nyelv török elemei közül a szóbelseji *-ld-*t találunk az alábbi szavakban: *ildomos* ← vö. tör. **(y)ildam*; *köldök* ← **kildik* (<? *kindik*). Állhat továbbá a török átadó alak szóbelseji *-ld-* hangkapcsolata helyén a magyarban *-gy-* (*ágyú* ← *aldag* vagy **alday*), *-d-* (*bóda* ← **baldag* vagy **balday*), melyek egy korábbi **-ld-* hangkapcsolatból érthetők. Egyetlen esetben találunk eltérő képviselőt a fentiekől, de itt, a rengeteg alakváltozatot mutató *ketreng* (ld. *kömödörög*, *kömödreg*, *kömödrög*, *kömöndörög*, *keméndereg*, *kentereng*, *kentereg*, *kémendereg*, *kémendereng*) szóban, világosan belső fejlemény a zöngétlen dentális. (A török átadó alak **kümüldrük* lehetett.)

³² A szóbelseji török *-lt-* helyén a magyar nyelv török elemei megőrzött *-lt-* (*-jt-*) megfelelést mutatnak. Csak a biztosnak tekinthető idetartozó alakokat idézem: *balta* ← **balto*; *bojtorján* ← **baltürjan*.

³³ L. Kāš. 210 (Dankoff – Kelly 1: 316): *qoldači* ‘beggar’ a következő mondatban *qoldačiqa mi– yaγāq barča bilä ayruq tayāq* ‘I owe the beggar a thousand walnuts; besides all this (I’ll give him) a stick to lean on’.

miatt, de változatlanul nem oldaná meg a *koldus – koldul* szópár magyarázatát, s a Ligeti által felemlített szóvégi tör. ^o*çl* – magyar *-s* megfelelés igazolatlanságát sem.

Ligeti – mint olyan sokszor – ezúttal is rámutatott már a lehetséges megoldásra, csak – mint szintén olyan sokszor – nem fejtette ki véleményét. Idézett munkájában (1986: 212) így ír: „A *koldus – koldul* szópárban az *-(u)s ~ -(u)l* kétségtelenül magyar toldalék.”

A magyar *koldus – koldul* szópár valóban belső magyar fejleménynek látszik. Végző fokon azonban török eredetű, s bázisa egy **qoldu* ’kéregetés’ szó lehet. Ennek az – ismereteim szerint nem kimutatható – alaknak a rekonstruálásához az alábbi török nyelvtörténeti, s modern nyelvi adatok adnak alapot.

Az igei bázis – az ismert, és az eddigi török származtatások során is végző fokon kiindulópontként kezelt – *qol-* ige, melynek jelentése ’kér, kérlel’ volt. A bázis főbb nyelvtörténeti adatait l. Clauson etimológiai szótárában (616b–617a: *kol-* ’to ask for /something Acc./’³⁴), az ótörök szótárban (DTS 454a: *qol-* ’prosit’, dobivat’sja, vymalivat’, želat’).³⁵

Fontosabb régi ujjur és manicheus³⁶, brāhmī³⁷ adatok mellett, középtörök adatokat találunk a kipcak nyelvágban³⁸ és a csagatájban³⁹.

³⁴ Clauson úgy gondolja, hogy a *qol-* igének van egy másodlagos *qolt-* alakja is (l. különösen a 621b: D *kolğ çī* Dev. N. Ag. fr. *kol-*; ’beggar’ címszót), melyben Clauson a *kolğ çī* mellett fölbukkanó *kolğ çī* alakokat is idézi, s ezek alapján következtet, egy másodlagos *qolt-* igére. Hasonlóképpen járnak el a DTS szerkesztői is (vö. 454b: *qol-* ’prosit’). Voltaképpen nincsen semmi okunk ilyen másodlagos igei alak felvételére. Ligeti egyébként (1986: 212) – Clauson és a DTS nyomán – már *qold-*, *qolt-* intenzívum képzős változatokról beszél, anélkül, hogy ilyen adatok kimutathatók lennének a törökségben. A Clausont és Ligetit megtévesztő adatok helyes értékelését már Erdal elvégezte. A *koltgu+la-* ’to beg’ elemzése kapcsán mutat rá helyesen (1991: 440), hogy a *-t*-szegmens nem része az igei bázisnak, nem műveltető képző, hanem egy mássalhangzó előtti szonánst követő dentális betoldás, mely alkalmanként több ismert lexémában is megjelenik: vö. pl. *külgü ~ kültgü* ’apoplexy’ (Clauson 718a), *bağirlak ~ bağirtlak* ’sand grouse’ (Clauson 319ab).

³⁵ Vö. még az alábbi származékokat: Clauson 620a: D *koltur-* Caus. f. of *kol-* (Kāš. 362 /Dankoff – Kelly 2: 58/: *ol mindin nā– qolturdi* ’He had someone ask /sa’ala/ me for something’); 621a: D *kolğir-* Hap. leg. Inchoative f. of *kol-* (Kāš. 363 /Dankoff – Kelly 2: 59/: *ol mindin qolğirdi* ’He was about to ask me for something’); 623b: D *kolun-* Refl. f. of *kol-* (Kāš. 345 /Dankoff – Kelly 2: 41/: *är nā– qolundi* ’The man asked for /sa’ala/ a thing’); 624a: D *kolunğüçī* Dev. N. Ag. fr. *kolun-* ’beggar’.

³⁶ Hamilton: *qol-* ’solliciter, demander’: *nā qut q.-ur siz* 11.4; *ol bergim ücün tā-ri qulī ma–a q.-yalī id tep temādi* 28.9; *qoltγüçī, qolγüçī* ’Quémandeur, mendiant’; *yoq çīγay q.-lar* 1.20; TT I–V (Index): *qol-* ’erbitten’: *krmšuxn q.-ti* IIA 36: *krmšuxn qol-ti* ’erbat Verzeihung’; *q.-urbiz* III 173: *qut qolur-biz sizin* ’Segen erflehen wir (von) Dir’; *irinčülärimin boşuy q.-up* IVB 50; *qolun-* ’erflehen’: *q.-tilar* III 141: *qut qoluntilar tözügü* ’Segen erflehten sie alle’.

³⁷ TT VIII (Index) *qol-* ’erflehen’ (?): *hkuol-* K 5 (?); *qolγur-* ’erflehen’: *hkuol//or-* K 5,5; *qolunlug* ’bittend’: *hkolomlug* K 7.

³⁸ Vö. Berta 1996: 258.

A modern nyelvi adatok nem olyan elterjedtek, mint amilyen elterjedtségre Ligeti (1986: 212) utal. Hiányzik a bázis és származékai az oguz nyelvekben, a csuvasban, jakutban, haladzsban, nincs meg a szibériai török nyelvekben, s a – karaim nyelvjárások kivételével – a kipszak nyelvekben sem találjuk nyomát. A vonatkozó mai adatok a következők:

K: kar.T, H *kol-* 'prosit', vö. *kolam astri* 'očen prošu', K *qol-* 'prosit'; *-gA képzős származékok, inetimologikus -t-vel: kar.H *koltka* 'pros'ba; molitva, molenie', K *qoltqa* 'mol'ba, pros'ba; molitva', kar.T *koltxa* 'pros'ba, mol'ba; molitva'; a cselekvő személyét jelölő *-(X)g+čI képzős származék: kar.H *koluvcu* 'prositel'; kar.T *koluvču* 'prositel', a bázisige -(X)n- reflexívum képzős származéka: kar.T, H *kolun-* 'prosit', vyprašivat'; naprašivat'sja', *maxlania kolundi* 'on prosil izvinenija'

T: nuvg. ó ; szal. *kōla-* (?⁴⁰)II (éjś.) 'sprašivat', sujg. *q 'ol-* 'prosit' (Tenišev hivatkozása: Malov 57); a cselekvő személyét jelölő *-gUčI képzős származékok: *q 'olqīzī, qolqīča, qolqīči* 'prositel', niščij'.

A török nyelvtörténeti, s a szórványosan előforduló mai adatok között nem találunk ugyan olyan formát, melyből a magyar *koldus* – *koldul* szópár kifogástalanul magyarázható lenne, de ahhoz bőséges alapot nyújtanak a török adatok, hogy rekonstruálhassunk egy **qoldu* 'kéregetés' átadó alakot, melyből mind a *koldul* ige⁴¹, mind a *koldus* névszó⁴², mint belső, honosító képzőkkel ellátott magyar fejlemény magyarázhatóvá válik. Az itt rekonstruált **qoldu* alak a *qol-* 'kér, kérlel' bázisige deverbális -dU nomenképzős származéka. A török ergatív -dU képzővel legutóbb Erdal (1991: 332–334) foglalkozott az ótörök korpuszban. A -dU képző tranzitív és intranzitív igei bázisokhoz egyaránt járulhatott. Mint minden ergatív formáns, a -dU képző tranzitív igei bázisokhoz járulva olyan nomen képzett, mely vagy a bázis által jelölt cselekvés eredményét, tárgyát, vagy magának a bázisige által jelzett cselekvés folyamatát jelölte. Erdal (1991: 332) kiemeli az ótörök anyagból az *umdu* 'coveting, begging' nomen, melynek ismert *umdu + čī* 'beggar' származéka is. Az ótörök *um-* 'kér, kérlel' ige tökéletes szemantikai párhuzama a *qol-* igének. Ez a szemantikai párhuzam, természetesen nem bizonyíthatja, de erősítheti az itt rekonstruált **qol-du* 'kérelem, kéregetés' lexéma hitelét.

³⁹ Vö. Rabg. *qol-* 1. 'to request', passim.; 2. 'to beg'; *qolgalu bardum* b.165r7.; 3. 'to ask for the hand of a woman', A.49r19, B.42v13 ~ *al-*, C.31v32 *qolinu bardim*, C.75v10.; *qolguči* 'beggar', B.165r1 ~ *darviš*, C.75v4.

⁴⁰ A szóvégi -a- magyarázatra szorul. Lehet, hogy egy a középtörök kortól megfigyelhető gyakorító képzőt mutat a szalár adat. Tenišev szalár adathoz fűzött megjegyzése, hogy a *kōla-* adat kínai jövevény lehet, szintén meggondolkodtató.

⁴¹ A denominális +/- igeképzőhöz vö. Bárcki – Benkő – Berrár 330.

⁴² A denominális +s nomenképzőhöz vö. Bárcki – Benkő – Berrár 331.

Rövidítés- és irodalomjegyzék

- Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet.² Budapest.
- Bárczi, Szófsz. = Bárczi Géza, Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Budapest.
- Berta Árpád (1996), Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen. Wiesbaden (Turcologica 24).
- Boeschoten – Al-Rabgh zī, The Stories of the Prophets, Qiṣaṣ al-Anbiyā'. An Eastern Turkish Version I–II. Leiden – New York – Köln, 1995.
- BT XIII = Berliner Turfantexte XIII, I. Zieme 1985.
- Budagov, L. (1869–1871), Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij I–II. St.Pbg.
- Clauson, G. Sir (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.
- čatk. = kirgiz nyelvjárás, I. kirg.
- D. Bartha Katalin (1991), Az igeképzés. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest.
- Dankoff – Kelly (1982–1985), Maḥm d al-Kāšgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk). 1–3. Edited and Translated with Introduction and Indices by Dankoff, R. in collaboration with Kelly, J. Sources of Oriental Languages and Literatures. 7. Edited by Tekin, Ş. & Tekin, G. A. Harvard University Printing Office.
- Doerfer, G. – Tezcan, S. (1980), Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab) Budapest.
- DTS = Drevnetjurkskij slovar'. Hrsg. V. M. Nadeljaev et alii. Leningrad, 1969.
- éjş. = szalár nyelvjárás, I. Tenišev
- Erdal, M. (1991), Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. 1–2. Wiesbaden. (Turcologica 7)
- Forf. = Umemura, Hiroshi, 'Iyakubatsu nōkan mongon no aru uiguru monjo, tokuni sono sakusei chiiki to nendai no kettei ni tsuite'. In: *Tōyō gaku* 58, 3–4.
- Gabain, A. von (1954), Türkische Turfan-Texte. 8. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrgang 1952 Nr. 7. Berlin.
- H = I. hal.
- hak. = hakasz, I. HakRSI.
- HakRSI. = Hakassko–russkij slovar'. Ed. Baskakov, N. A. Moskva, 1953.
- hal. = haladz, I. Doerfer – Tezcan
- Hamilton, J. (1986), Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang I–II. Paris.
- jak. = jakut, I. Pekarskij
- Judahin, K. K. (1965), Kirgizsko–russkij slovar'. Moskva.
- K = kipszak nyelvjárás
- karH = a karaim halicsi nyelvjárása, I. KRPSI.
- karK = a karaim krimi nyelvjárása, I. KRPSI.
- karT = a karaim troki nyelvjárása, I. KRPSI.

- Kāš. = I. Dankoff – Kelly
 KCsA = Kőrösi-Csoma Archivum. Budapest – Hannover, 1921–1941.
 kkalp. = karakalpak, I. KkalpBask.
 KkalpBask. = 'Slovar' in Baskakov, N. A., Karakalpakskij jazyk. I. Materialy po dialektologii. Moskva, 1951.
 kmk = kumük, I. KmkRSI.
 KmkRSI. = Kumyksko–russkij slovar'. Ed. Bammatov, Z. Z. Moskva, 1969.
 K. Palló Margit (1982), Régi török eredetű igéink. Szeged.
 KRPSI. = Karaimsko–russko–pol'skij slovar'. Eds. Baskakov, N.A. et al. Moskva, 1974.
 kr-tat. = krimi-tatár, I. KrTatRSI.
 kirg. = kirgiz, I. Judahin
 KrTatRSI. = Krymskotatarsko–russkij slovar'. Eds. Asanov, Š. A. et al. Kiev, 1988.
 kzk. = I. KzkRSI.
 KzkRSI. = Mahmudov, H. & Musabaev, G., Kazahsko-russkij slovar'. Alma-Ata, 1954.
 Ligeti Lajos (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.
 Maitr. = Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. I–II. Wiesbaden – Berlin, 1957–1961.
 Malov, S. E. (1967), Jazyk želtyh ujugrov. Moskva.
 Menges, K. (1955), Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan II. Wiesbaden.
 MNy. = Magyar Nyelv. Budapest. 1 (1905) –
 nog. = nogaj, I. NRSI.
 NRSI. = Nogajsko–russkij slovar'. Ed. Baskakov, N. A. Moskva, 1963.
 nuĵg. = neouĵgur, I. UĵgRSI.
 nuĵgMalov = Malov, S. E., Uĵgurskij jazyk. Hamijskoe narečie. Teksty, perevody i slovar'. Moskva – Leningrad. 1954.
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Pest [később] Budapest. 1 (1862) –
 O = oguz nyelvág
 oszm. = oszmánli
 ótör. = ótörök
 őstör. = őstörök
 Pekarskij, Ę. K. (1959), Slovar' jakutskogo jazyka. 1–3. Photomechanischer Nachdruck der ersten Ausgabe [1907–1930] Jakutskij Filial AN SSSR.
 Rabĵ. – al-Rabĵh zī csagatáj nyelvméleke, I. Boeschoten
 Radloff, W. (1893–1911), Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. 1–4. Sanktpeterburg.
 Räsänen = I. REW
 REW = Räsänen, M. Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17,1. Helsinki, 1969.
 RKklpkSI. = Russko–karakalpakskij slovar'. Ed. Baskakov, N. A. Moskva, 1967.
 Róna-Tas András (1996), A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest.
 S = szibériai nyelvág

sujg. = sárga ujjur, l. Malov 1967

szal. = szalár, l. Tenišev

T = turki nyelvág

Tenišev, Ę. R. (1976), *Stroj salarskogo jazyka*. Moskva.

tör. = török nyelvek általában, nem azonos a ttö. terminussal

trkm. = l. TrkmRSl.

TrkmRSl. = *Turkmensko–russkij slovar’*. Eds. Baskakov, N. A. et al. Moskva, 1968.

TT I–V (Index) – W. Bang und A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*. 1–5. Sonderausgabe aus den Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. Berlin, 1929–1931.

TT VIII = l. Gabain 1954

ttö. = törökországi török, l. TuRSl.

turkiJarring = Jarring, Gunnar, *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary*. Lund, 1964

TuRSl. = *Turecko–russkij slovar’*. Eds. Mustafaev, Ę. M.-Ę. et al. Moskva, 1977.

tuv. = tuvai, l. TuvRSl.

TuvRSl. = *Tuvinsko–russkij slovar’*. Ed. Palmbah, A. A. Moskva, 1955.

UjgRSl. = *Ujgursko–russkij slovar’*. Ed. Rahimov, T. R. Moskva, 1968.

Vásáry István (1994), *Çöp* and its Derivatives: A Turkic Family of Words and their Reflections in Hungarian. In: *Journal of Turkology* 2 (1994) 273–292

Zieme, Peter (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin.